

p

pólusok ■■■
folyóirat

2020 I. évfolyam, 1. szám

Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék
Pécsi Tudományegyetem

LECHNER ZOLTÁN¹

A KRÍMI VÁLSÁG GEOPOLITIKAI ÉS GEOÖKONÓMIAI ELŐZMÉNYEI

ABSZTRAKT

A tanulmány Oroszország és Ukrajna kapcsolatát elemzi a Szovjetunió felbomlása és a Krím-félsziget annektálása közötti időszakban. Mivel a két állam kapcsolatrendszerének meghatározó elemei a földrajzi terület feletti uralom és a gazdasági befolyás, a dolgozat geopolitikai és geoökonómiai perspektívából dolgozza fel a témát, a két diszciplína számos releváns elméletét felhasználva. Elsődleges célja, hogy azonosítsa és értelmezze a krími válság legfőbb okait és előzményeit. Az elméleti keret felvázolását követően a dolgozat a nemzetközi szakirodalom alapján tekinti át a két állam kapcsolatának geopolitikai vonatkozásait a Szovjetunió felbomlását követő nyolc évben. A tanulmány harmadik fejezete geoökonómiai szempontból, primer és szekunder források segítségével elemzi az orosz-ukrán viszony gazdasági – azon belül mindenekelőtt energetikai – elemeit, kitérve a gazdasági és a hatalmi tényezők közötti összefüggésekre. A negyedik rész a kritikai geopolitika módszertanát alkalmazva járja körül a NATO keleti irányú terjeszkedésének problémáját, felvázolva és elemelve három kapcsolódó narratív diskurzust. Végül az ötödik fejezet az európai társulási egyezmény aláírásának dilemmáját veszi górcső alá, rámutatva arra, hogy Ukrajna 2010-től két geoökonómiai projekt – az eurázsiai integráció és a Keleti Partnerség – rivalizálásának epicentrumába került.

Kulcsszavak: *Oroszország; Ukrajna; NATO; EU; aszimmetrikus interdependencia; geostratégia*

¹ Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Program
DOI: 10.15170/PSK.2020.01.01.04

Elméleti keretek: geopolitika és geoökonómia

Az eredetileg Rudolf Kjellén, svéd társadalomtudós által megalkotott *geopolitika* kifejezés az elmúlt évtizedekben széles körben elterjedt, és a társadalomtudományi munkáknak, a politikai retorikának és a közbeszédnek egyaránt gyakran viszsztatérő elemévé vált. A diszciplínán belül két nagyobb irányzatot azonosíthatunk, a klasszikus és a kritikai iskolát. A klasszikus értelmezés a 19. század végén – 20. század elején, elsősorban Friedrich Ratzel és Halford Mackinder elméletei nyomán alakult ki, majd a bipoláris rendszer összeomlását követően – többek között Samuel P. Huntington és Zbigniew Brzezinski munkásságának köszönhetően – vált újfent népszerűvé. Az irányzat az objektív humán- és természetföldrajzi realitások, valamint a nemzetközi politikai folyamatok közötti összefüggések rendszerét vizsgálja. Alaptézise szerint a földrajzi elhelyezkedés és távolság, a topográfia, továbbá az erőforrások, a népesség, az ellátási láncok, valamint a katonai, politikai, gazdasági és kulturális értelemben vett hatalom térbeli eloszlása olyan tényezők, amelyek meghatározó befolyással vannak az államok és más nemzetközi szereplők egymással való kapcsolataira. A klasszikus megközelítés a geopolitika fogalmát az erőforrásokért és területekért zajló stratégiai küzdelem tudományos igényű elemzéseként definiálja, episztemológiai alapja pedig a pozitívizmus, vagyis a valóság megismerhetőségébe vetett hit.

A klasszikus felfogástól episztemológiai és metodológiai szempontból egyaránt eltérő, sőt, magát azokkal szemben meghatározó kritikai geopolitikai iskola létrejöttét a szakirodalom (pl. Flint, 2006; Bayer, 2010; Cohen, 2015) az 1980-as évek második felére datálja, alapítóiként pedig jellemzően Gearóid Ó Tuathail-t és John Agnew-t azonosítja. Az irányzat képviselői a posztmodern filozófia atyjának tartott francia gondolkodó, Michel Foucault nyomdokain haladva a tudást és a hatalmat egymással összefüggő és egymástól elválaszthatatlan tényezőkként kezelik, ebből következően számukra a földrajz nem a természeti és társadalmi folyamatok térbeli elrendeződésének objektív vizsgálatát célzó tudomány, hanem a hatalom egy formája, az egymással versengő autoritások történelmen átívelő törekvése arra, hogy a saját érdekeiknek megfelelően szervezzék és birtokolják a teret. Értelmezésük szerint az imperialista európai államok versengésének kontextusában kialakult hagyományos geopolitika a földrajzi tudás hatalmi célok érdekében történő alkalmazása, a kritikai geopolitika pedig ennek megkérdőjelezése, felülvizsgálata és dekonstrukciója (Ó Tuathail, 1996: 9-65). Az irányzat episztemológiai alapvetése szerint a külső szemlélő számára az objektív valóság nem, csupán az arra reflektáló szubjektív narratívák ismerhetők meg – ennek

megfelelően a „geopolitikai realitások” vizsgálata helyett a percepciókra és hatalmi érdekekre alapuló geopolitikai diskurzusok elemzését helyezi középpontba.

Bár a posztmodern megközelítés klasszikus elméletekre vonatkozó kritikája több szempontból is megalapozott, meglátásom szerint hiba lenne ennek hatására teljes egészében elvetni a hagyományos értelmezést. A szakirodalomban egyelőre kevés elemző kísérelte meg a két irányzat összekapcsolását, de ahogyan a Saul Bernard Cohen által megalkotott definíció mutatja, ez korántsem lehetetlen: „[A geopolitika] *egyrészt a földrajzi környezet és perspektívák, másrészt a politikai folyamatok közötti interakciók vizsgálata. A környezet földrajzi jellemzőkből, mintákból, valamint az általuk alkotott összetett régiókból áll. A politikai folyamatok az olyan, a nemzetközi és a belpolitikai szinten működő erőket foglalják magukba, amelyek hatással vannak a nemzetközi magatartásra. A földrajzi környezet és a politikai folyamatok egyaránt dinamikusak, és kölcsönösen befolyásolják egymást. A geopolitika ennek az interakciónak a következményeivel foglalkozik*” (Cohen, 2015: 16).

A bipoláris rendszer összeomlását követően a világot behálózó, határokon átívelő gazdasági, kereskedelmi, technológiai, kulturális és humán áramlások, valamint az ezek eredményeként kialakuló függőségi viszonyok kiterjedése és intenzitása látványosan megnőtt, a földrajzilag egymástól távoli terek integráltsága példátlan mértékűvé vált. Az átalakulás számos elemzőt ösztönzött arra, hogy ártértekelje a hatalom térbeli eloszlására és stratégiai alkalmazására vonatkozó korábbi elméleteket. Ennek nyomán alakult ki az 1990-es években a geopolitikát kiegészítő (több szakértő² szerint annak részét képező), ugyanakkor a területbirtoklás vagy a geopolitikai diskurzusok helyett a gazdasági befolyás hatalmi vonatkozásait középpontba helyező elemzési módszer, a geoökonómia. A kifejezést Edward Luttwak alkotta meg 1990-ben, a fogalmat a konfliktus logikája és a kereskedelem módszerei ötvözeteként definiálva. Alapvetése szerint a globalizáció nem számolja fel az államok relatív pozícióért folytatott rivalizálását, ugyanakkor átalakítja annak természetét: a kölcsönös függőségi viszonyok rendszerében a katonai erő alkalmazásának lehetőségei beszűkülnek, ezzel egyidejűleg a gazdasági erő hatalmi viszonyokban játszott szerepe megnő, a gazdasági befolyás geostratégiai eszközzé válik (Luttwak, 1990: 17-20). A geoökonómia

² Bernek Ágnes földrajztudós például a geoökonómiát nem önálló tudományterületként, hanem a geopolitika részeként, a politika és a tér kapcsolatának gazdasági elemzéseként határozza meg (Bernek, 2010).

tehát – egyszerűen fogalmazva – geopolitikai célok gazdasági eszközökkel történő megvalósítását jelenti.

A Szovjetunió felbomlásától az orosz-ukrán barátsági szerződésig

A szovjet blokk 1989-től 1991-ig tartó összeomlása, ezáltal a két hidegháborús szövetségi rendszer viszonyát meghatározó stratégiai egyensúly megszűnése radikális változást hozott a nemzetközi kapcsolatokban. Az átalakulás egyik legfontosabb következménye volt, hogy az eurázsiai peremvidéken geopolitikai vákuumterületek jöttek létre, melyek befolyásolásáért már az 1980-as évek végén megindult a vetélkedés a különböző regionális- és nagyhatalmak között. Ezzel párhuzamosan, a hidegháború stratégiai egyensúlyát fenntartó pseudo-identitások, és ideológiai törésvonalak eltűnésével látványosan megerősödött a nemzeti és a civilizációs öntudat érzése, ami több multikulturális térségben addig elnyomott feszültség felszínre töréséhez vezetett. A geopolitikai és geokulturális tényezők együttes mozgásba lendülése dinamikusan változó politikai folyamatokat, civilizációs természetű háborúkat (pl. boszniai-, hegyi-karabahi-, kasmíri), és végső soron a stratégiai stabilitás végét és egy bizonytalanabb nemzetközi rendszer létrejöttét eredményezte (Davutoğlu, 2016: 80-84). Mindez hatványozottan igaz a posztszovjet térségre: a közigazgatási és etnokulturális határok³ közötti diszharmónia okán a föderáció tagköztársaságokra való felbomlása potenciális konfliktusok egész sorát generálta az eurázsiai magterület jelentős részét továbbra is uralma alatt tartó Oroszország, valamint a periférián elhelyezkedő, orosz kisebbséggel rendelkező posztszovjet államok között (Brubaker, 1996: 43-54).

A szuperhatalmi státusz gyors erodálódásával újjáéledt az orosz állam világban elfoglalt helyével és szerepével kapcsolatos történelmi vita. A Szovjetunió felbomlását követő néhány évben úgy tűnt, hogy a fejlődést a Nyugathoz való asszimilációval azonosító liberálisok/atlantisták kerültek domináns pozícióba: a nemzetközi trendeket követve, Borisz Jelcin vezetésével Oroszország megkezdte a nyugati politikai és gazdasági minták átvételét, amit Andrej Kozirjev külügyminiszter nyugati hatalmakkal való partneri viszony kialakítását célzó külpolitikája egészített ki. A nagyszabású kísérlet azonban hamar kudarcba fulladt. A szabadpiaci kapitalizmus és a nyugati demokratikus minták felülről megszervezett,

³ A felbomlását megelőzően a Szovjetunió közigazgatási szempontból 15 tagköztársaságból és ötvenhárom etnoterritoriális egységből, etnokulturális szempontból pedig 113 nemzetiségből állt.

gyors átvétele politikai és gazdasági szempontból egyaránt instabilitást eredményezett országban. Ezzel egyidejűleg az orosz integrációs törekvések⁴ beleütköztek a nyugati államok részben történelemben gyökerező, részben stratégiai megfontolások által motivált bizalmatlanságába, amely többek között a NATO keleti irányú bővítésében öltött testet (Gyurgyák, 2018: 300-304). Ennek következtében az 1990-es évek során fokozatosan erősödött a Nyugattal szemben kritikus, és az orosz befolyási övezet visszaállításának szükségét hirdető geopolitikai diskurzus, amelynek egyértelmű bizonyítéka volt a KGB korábbi igazgatója, Jevgenyij Primakov külügyminiszteri kinevezése 1996-ban. A nyugati integrációra alapvetően nyitott Kozirjevvel ellentétben Primakov egy olyan multipoláris nemzetközi rendszer létrehozását sürgette, amelyben Oroszország nagyhatalmi státusza garantált (Toal, 2017: 85-86). Az évtized közepétől a „közel-külföld”⁵ fogalmával került kifejezésre az orosz külpolitika későbbiekben dominánssá váló iránya, amely a posztszovjet térségre kizárólagos orosz befolyási övezetként tekint (Brzezinski, 2017: 152-155).

A Szovjetunió felbomlásakor Oroszország számára geostratégiai szempontból Ukrajna függetlensége jelentette a legnagyobb problémát. Ennek alapja az ország (1991-ben) 52 milliós népessége, melynek mintegy 17%-át az orosz kisebbség alkotja; a keleti ukrán térségek ipari potenciálja; valamint Ukrajna földrajzi elhelyezkedése. Utóbbi kapcsán két geopolitikai tényezőt érdemes külön kiemelni. Egyrészt, az ukrán kiválással megszűnt Oroszország közvetlen földrajzi összeköttetése a hidegháború alatt a szovjet érdekszférába tartozó közép-kelet-európai térséggel. Másrészt, Ukrajna déli területeinek elvesztésével Oroszország visszaszorult a Fekete-tengeri térségben, ami a szevasztopoli szovjet haditengerészeti bázis okán mindenekelőtt katonai szempontból bírt jelentőséggel. A Krím-félsziget és a fekete-tengeri partvidék elvesztésének súlyát, valamint a huszonhárom évvel későbbi agresszív orosz lépéseket az angolszász geopolitikai iskola atyjának tartott Halford Mackinder több mint százéves, de napjainkban is releváns megállapítása teszi érthetőbbé: 1904-ben papírra vetett tézise szerint az

⁴ Az orosz politikai vezetők az 1990-es évek során több alkalommal kifejtették abbéli reményüket, hogy a NATO szerepét fokozatosan átveszi majd egy Vlagyivosztoktól Vancouverig terjedő biztonsági struktúra, amelyben Oroszország egyenrangú partnere az Egyesült Államoknak és Nyugat-Európának. A leggyakrabban elhangzó érvelés szerint e struktúra intézményi kerete az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet lehetett volna.

⁵ A „*közel-külföld-doktrína*” a James Monroe amerikai elnök által 1823-ban meghirdetett Monroe-elvvel állítható párhuzamba. Az „*Amerika az amerikaiaké*” szlogenként elhíresült külpolitikai doktrínával az USA deklarálta, hogy ellenséges lépésnek tekinti az amerikai kontinens országainak kolonizálására irányuló európai törekvéseket.

eurázsiai magterületet uraló mindenkori hatalom legfőbb stratégiai kihívása a meleg tengerektől való elszigeteltsége, ezért permanens katonai nyomást helyez a legfontosabb tengeri kijáratokat és szorosokat magába foglaló eurázsiai belső peremívré (Mackinder, 1999: 16-27). A Krím hovatarozásának kérdése tehát Oroszország számára nem önmagában a félsziget területe feletti kontrollról, hanem az orosz haditengerészeti erőketítés képességéről⁶ szól. A mackinderi gondolatokra erősen építő amerikai geostratégia, Zbigniew Brzezinski 1997-es, *A nagy sakkjátzsma* című művében olyannyira meghatározónak ítélte Ukrajna helyzetét, hogy Oroszország birodalmi kilátásait az orosz-ukrán kapcsolatok alakulásától tette függővé: „Egy Ukrajna fölött továbbra is ellenőrzést gyakorló Oroszország (...) megpróbálhatna egy olyan, a saját erejében bizó eurázsiai birodalom vezetője lenni, amely az egykori Szovjetunió teljes – nem szlávok lakta – déli és délkeleti részén uralkodhatna. Ukrajna (...) nélkül azonban Moszkva bármely kísérelte az eurázsiai birodalom újbóli felépítésére valószínűleg teljes elszigetelődéshez vezetne” (Brzezinski, 2017: 134).

Mindezek fényében talán nem meglepő, hogy miután az ukrán parlamenti képviselők döntő többsége 1991 augusztusában a függetlenség mellett foglalt állást⁷, a szovjet főtitkár, Mihail Gorbacsov kilátásba helyezte, hogy Ukrajna függetlenedése esetén Oroszország magához fogja csatolni a Krím-félszigetet, valamint az ország keleti régióit. A nyílt fenyegetés azonban Gorbacsov szándékával ellentétes hatást ért el: megszilárdította az ukránok eltökéltségét, és még inkább felerősítette az 1980-as évektől kibontakozó ukrán nacionalizmus oroszellenes élet. Ez többek között a december 1-i, függetlenségről tartott népszavazáson mutatkozott meg, ahol az urnáknál megjelent⁸ ukrán szavazópolgárok 84%-a szavazott az elszakadás mellett. A függetlenségpártiak még a jelentős orosz népességgel rendelkező keleti és déli térségekben is egyértelmű többségbe kerültek: arányuk a donyecki régióban 83, Odesszában 85, a Krím-félszigeten (ahol a népszavazás évében a népesség több mint 60 %-a orosz) 54 % volt (Plokhly, 2015: 320-322). Ukrajna kilépése a többi tagköztársaságra gyakorolt dominó-hatás nyomán az unió sorsát is megpecsételte: december 26-án a szovjet föderáció megszűnt létezni, helyét a függetlenné vált tagköztársaságok többségét magába foglaló laza konföderáció, a Független Államok Közössége vette át. Attól a félelemtől vezér-

⁶ A Krím orosz haditengerészeti erőketítésben játszott szerepét mutatja, egyben rávilágít a krími válság és szíriai konfliktus közötti összefüggésre, hogy Oroszország 2015-ös szíriai katonai intervencióját a szevasztopoli bázisról kiindulva hajtotta végre.

⁷ A parlamenti szavazáson 346 képviselő szavazott a függetlenség mellett, kettő ellene, öten pedig tartózkodtak (Plokhly, 2015: 319).

⁸ A népszavazás részvételi aránya 90 % volt (Plokhly, 2015: 321).

elve, hogy a FÁK az orosz uralom posztszovjet térségben való visszaállításának eszköze, az ukrán politikai vezetés nem írta alá a szervezet alapokmányát, így nem vált annak teljes jogú tagjává (Dragneva – Wolczuk, 2015: 14-17).

Az elszakadást követő években geopolitikai szempontból az orosz-ukrán kapcsolatok egyik legfőbb feszültségforrása az Ukrajna területén maradt nukleáris fegyverezéssel kapcsolatos kérdés volt, amely sorsáról az 1994-es Budapesti Memorandum rendelkezett. Az Egyesült Királyság, Egyesült Államok és Oroszország által aláírt dokumentum garantálta az ukrán állam területi integritását, ezért cserébe az atomsorompó-egyezményhez való csatlakozásra – ezáltal nukleáris fegyverzetéről való lemondásra – kötelezte Kijevet (Karácsonyi, 2018: 76). Szintén komoly feszültséget generált a fekete-tengeri szovjet flotta hovatartozása, valamint ezzel összefüggésben a szevasztopoli haditengerészeti bázis státusza kapcsán kialakult érdekellentét. A konfliktus eszkalációjának elkerülése végett a két állam vezetői – Leonid Kucsma ukrán és Borisz Jelcin orosz elnök – a flotta felosztása mellett döntött. Az egyezség értelmében 1995-ben a hadihajóállomány 18%-a került ukrán fennhatóság alá. A szevasztopoli bázis kérdése két évvel később szintén államközi egyezmény formájában rendeződött, amely 20 évre, 2017-ig legitímálta a szevasztopoli orosz katonai jelenlétet. A két állam ezt követően, 1997 májusában barátsági szerződést kötött, melynek aláírásával és 1999-es ratifikálásával Oroszország ismét deklarálta, hogy elismeri és tiszteletben tartja Ukrajna területi integritását (Plochy, 2015: 323-325).

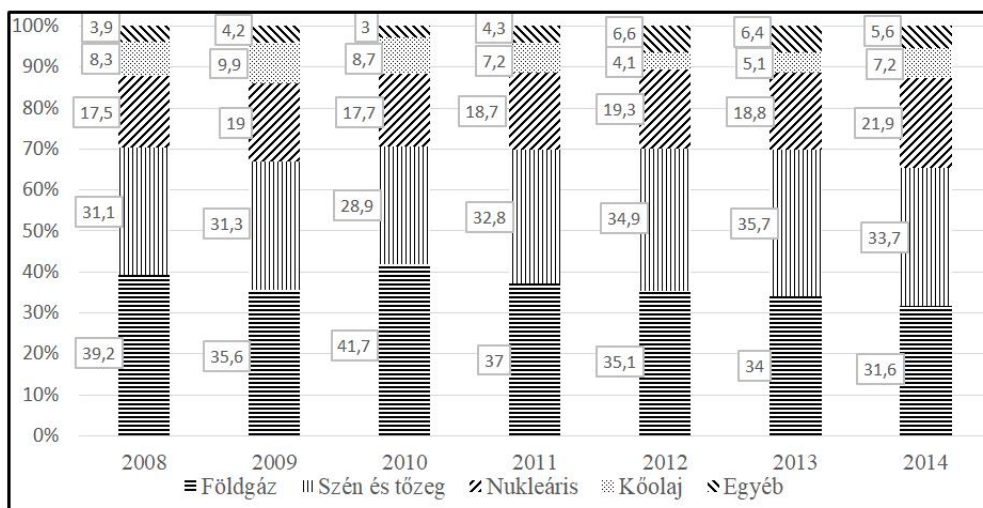
Az orosz-ukrán kapcsolatok geoökonómiai aspektusa

A 21. századi nemzetközi viszonyok fontos tendenciájának tekinthető, hogy a gazdasági és a politikai folyamatok közötti kapcsolat, különösen az 1990-es évtizedhez viszonyítva, lényegesen szorosabbá vált. Tekintve, hogy az államok döntő többsége az energiabiztonságot⁹ alapvető nemzeti érdekként azonosítja, az előbbi állítás hatványozottan igaz az energetikára vonatkozóan, amely az orosz-ukrán viszonyban is kiemelt szerepet játszik. Geoökonómiai szempontból a Szovjetunió felbomlásának egyik legfontosabb következménye volt, hogy a szovjet szénhidrogén alapú energiaforrások döntő része a föderáció megszűnését követően orosz kézben maradt, a saját készletekkel nem, vagy csak korlátozottan rendelkező kisebb tagköztársaságok de jure függetlenedése így nem írta felül a

⁹ A Nemzetközi Energiaügynökség definíciója szerint az energiabiztonság jelentése az energiaforrásokhoz való zavartalan hozzáférés megfizethető áron (International Energy Agency, 2019).

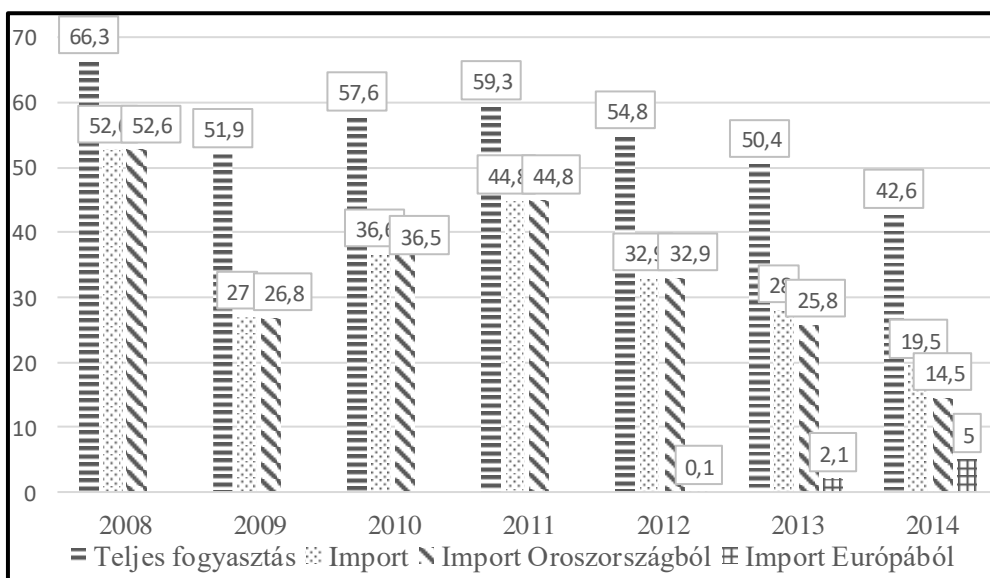
magterület és a periféria viszonyát jellemző aszimmetrikus energetikai függőséget, amit Moszkva a 2000-es években egyre aktívabban használt ki a dependenciájukat nyugati orientációval ellensúlyozni igyekvő szomszédjaival szemben. Mivel az ország függetlenedése utáni másfél-két évtizedben az ukrán energiaszektor modernizálása és diverzifikálása nem ment végbe (Dragneva – Wolczuk, 2015: 13), Ukrajna a millenniumot követő években változatlanul kiszolgáltatott maradt az eurázsiai óriásnak, különösen a földgázbehozatal szempontjából: a 2008-tól 2014-ig tartó időszakban a földgáz aránya Ukrajna teljes energiaellátásában mintegy 36% volt (1. ábra), a felhasznált földgáz mintegy 60%-át pedig orosz forrásból fedezte, ami a teljes ukrán földgázimport 95%-ának felelt meg (2. ábra). Bár az említett hétéves időszakban már érzékelhető jelei voltak Kijev forrás- és partnerdiverzifikációra való törekvésének, az ország továbbra is erőteljesen függött Moszkvától. A két állam viszonyát ugyanakkor – elsősorban Ukrajna földrajzi helyzetéből fakadó tranzitszerepe miatt – reciprocitás jellemzi: az orosz földgázkereskedelemben monopolpozíciót birtokló Gazprom a középkelet-, és nyugat-európai piacokat elsősorban az ukrán területen áthaladó Testvériség és Szojuz földgázvezetékeken keresztül érte el, ami zsarolási potenciált biztosított Kijev számára.

1. ábra: a források aránya Ukrajna energiaellátásában, 2008-2014 (%)

Saját szerkesztés, adatforrás: State Statistics Service of Ukraine, 2018.

2. ábra: Ukrajna földgázellátása, 2008-2014
(milliárd köbméter)

Saját szerkesztés, adatforrás: Naftogaz Europe, 2017.

A gazdasági interdependencia átpolitizáltsága és hatalmi aspektusa 2006 elején, az ukrainai „narancsos forradalmat” követően vált teljesen nyilvánvalóvá. Miután a 2004-es ukrán elnökválasztás második fordulóját Viktor Janukovics nyerte meg, az Európa-párti Viktor Juscsenkó több százezer támogatója vonult ki a kijevi főtérre a feltételezett választási csalás ellen tüntetve. A társadalmi nyomásnak engedve az ukrán legfelsőbb bíróság a második forduló eredményeinek eltörlése és a harmadik forduló kiírása mellett döntött. A megismételt választást az előzetes közvélemény-kutatásoknak megfelelően Viktor Juscsenkó nyerte meg, ami súlyos politikai vereséget jelentett a Janukovics mellett nyíltan kampányoló Vlagyimir Putyin orosz elnök számára (Zigar, 2016: 158-165). A politikai viszony megromlása rövidesen éreztette az energiakapcsolatokra gyakorolt negatív hatását: Putyin 2005 őszi televíziós adásban jelentette be, hogy a Gazprom 2006 januárjától 90¹⁰ helyett 230 dollár/ezer köbméter áron fogja értékesíteni a gázt Ukrajnának. Miután az ukrán kormány ezt elutasította, a Gazprom figyelmeztést küldött az európai partnereinek arról, hogy fennakadások várhatóak a gázellátásban, mivel Ukrajna tranzitpozícióját kihasználva eltulajdoníthatja az európai

¹⁰ Az elnöki bejelentésig érvényben lévő korábbi Gazprom ajánlat alapján ezer köbméter gáz ára fokozatosan emelkedett volna 90-ről 230 dollárra a 2006 és 2009 közötti időszakban (Zigar, 2016: 213).

piacoknak szánt gáz egy részét. A nagyvállalat figyelmeztetése beigazolódott, január 2-án az Ausztriába irányuló gázszállítmány 30%-kal, a Magyarországra és Szlovákiába irányuló 40%-kal csökkent. A válság végül még január folyamán, kompromisszumként értékelhető egyezményrel zárult: a Gazprom beleegyezett a földgáz árának csökkentésébe, ezért cserébe Ukrajnának el kellett fogadnia, hogy a két ország közötti gázkereskedelem az 50%-ban a Gazprom tulajdonában lévő RoszUkrEnyergo nevű vállalaton keresztül fog megvalósulni (Zigar, 2016: 211-215). Bár a krízis rövid ideig tartott, jelentős és hosszútávú hatással volt mindkét fél energetikai stratégiájára: míg Oroszország számára központi céllá vált az európai piacok Ukrajna megkerülésével történő elérése az Északi Áramlat és a (később az EU ellenállása miatt meghiúsuló) Déli Áramlat projektek révén; addig az ukrán nemzetbiztonsági stratégiában kiemelt szerepet kapott az energiabiztonság kérdése, és az orosz gáztól való függőség csökkentése forrás- (a szén, a nukleáris energia és a megújulók arányának növelése), és partnerdiverzifikáció (az Európából érkező földgáz arányának növelése), valamint az energiahatékonyság növelése által (Kholod et al, 2018: 2-7).

A „gázháború” második epizódja 2008-ban bontakozott ki, azt követően, hogy az orosz-grúz háború nyomán ismét kiéleződött az orosz-ukrán geopolitikai feszültség. Az év utolsó harmadában a Gazprom megfenyegette Ukrajnát, hogy 179,5-ről 400 dollár/ezer m³-re emeli a gáz árát, ezzel egyidejűleg pedig mintegy kétmilliárd dolláros adósságának visszafizetését követelte az ukrán állam tulajdonában lévő Naftogaz vállalatától. A helyzet még kiélezettebbé vált, amikor Juscsenko erre azzal vágott vissza, hogy Ukrajna felül fogja vizsgálni az orosz fekete-tengeri flotta krími bázisáról szóló szerződést. Januárban a Gazprom lecsökkentette, majd lenullázta az Ukrajnába exportált gáz mennyiségét, így a hónap 7-ik napjára teljesen elapadt az országon keresztül Európába áramló tranzitforgalom. A kritikus helyzetnek a két miniszterelnök, Julia Timosenko és Vlagyimir Putyin január 17-i, tíz évre szóló egyezménye vetett véget, amely (a RoszUkrEnyergo közvetítése nélkül) 360 dollárban állapította meg a gáz árát Ukrajna számára (Zigar, 2016: 278-281). Bár a tranzitforgalom újraindult, a válság a rendkívül magas ár miatt még egy évig elhúzódott, majd 2010-ben, egy újabb geopolitikai tartalmú kompromisszummal rendeződött, azt követően, hogy a februári ukrán elnökválasztást a Putyin által támogatott Viktor Janukovics nyerte meg. Az új egyezmény értelmében a Gazprom 30%-kal csökkentette a földgáz árát, ezért cserébe az ukrán állam 25 évvel meghosszabbította a krími orosz katonai jelenlétet legitimáló 1997-es szerződést, valamint megnövelte a

Szevasztopolban állomásozó orosz katonák maximális létszámát (Henderson, 2016: 465-468).

A NATO-bővítés kérdésének értelmezései

A NATO 2008. áprilisi csúcstalálkozóján deklarálta – több, a bővítéssel szemben kritikus tagállam¹¹ nyomása miatt konkrét dátum nélkül –, hogy Ukrajna és Grúzia a szervezet tagjai lesznek (NATO, 2008). Öt hónappal később Oroszország Dél-Oszétia és Abházia védelmére¹² hivatkozva támadást indított Grúzia ellen. Az orosz agresszió Ukrajna számára is egyértelmű figyelmeztetés volt: Moszkva nem fogadja el az érdekszférájához tartozó posztszovjet államok csatlakozását az euro-atlanti szövetségi rendszerhez, és ennek megakadályozása érdekében kész katonai eszközöket alkalmazni. Mivel a NATO-csatlakozás lehetősége a 2014-es orosz-ukrán konfliktus egy lehetséges okaként azonosítható, érdemes röviden áttekinteni a szervezet bővítésével kapcsolatos narratívákat.

Tekintve, hogy a NATO a hidegháború időszakában deklaráltan a szovjet fenyegetéssel szembeni feltartóztatási politika egyik pillére volt, a Szovjetunió felbomlását követően a szervezet kénytelen volt újradefiniálni saját identitását és szerepét az átalakuló nemzetközi környezetben. Mivel létjogosultságát viszonylag kevesen kérdőjelezték meg, a legtöbb vitát generáló kérdéssé a szövetség bővítése vált. A bővítés mellett kiállók érveit alapvetően két csoportba sorolhatjuk. Az amerikai demokrata párti politikusok jelentős része által képviselt liberális diskurzus szerint a NATO-nak olyan értékkezőségié kell válnia, amelynek a tagállamok biztonságának garantálásán túl elsődleges feladata a demokratikus értékek előmozdítása és terjesztése. Ez a gondolat abba a meglehetősen idealista felfogásba illeszkedik, miszerint a hidegháború vége a nyugati világ végső győzelmét, egyben a „*történelem végét*” jelentette, a posztbipoláris időszakban pedig a

¹¹ Németország, Franciaország, Belgium, Görögország, Hollandia, Norvégia.

¹² Grúzia és a nemzetközi jogilag hozzá tartozó, de gyakorlatilag orosz bábállamokként működő két szeparatista régió kapcsolata a 2000-es évek során egyre feszültebbé vált annak következtében, hogy a grúz elnök, Miheil Szaakasvili nem titkolt célja volt az ország területi integritásának visszaállítása. A feszültség 2008 augusztusában nyílt konfliktushoz vezetett, amire Oroszország katonai intervencióval válaszolt. Moszkva lépését nem csupán a szeparatista régiókban tartózkodó orosz békefenntartó egységek védelme magyarázza. Oroszország ugyanis geostratégiai szempontból érdekelt Grúzia területi megosztottságának fenntartásában, elsősorban két okból: egyrészt, a posztszovjet tér feletti orosz befolyás megőrzésének egyik eszköze a különböző szeparatista régiók közvetett vagy közvetlen támogatása; másrészt, a NATO hivatalos bővítési szabályzata szerint a szövetséghez csak olyan állam csatlakozhat, amely békés úton rendezi vitás ügyeit (NATO, 1995).

béke fenntartásának kulcsa a nyugati politikai és gazdasági modell globális szintű kiterjesztése. A NATO-bővítés ezen alapuló értelmezése tehát a „*demokrácia-export*” egy formájának tekinthető, tudományos alapja pedig a demokratikus béke elmélete. Az elsősorban Immanuel Kant elméleti munkásságára építő koncepció kidolgozói¹³ kvantitatív kutatásaik során jutottak arra az eredményre, hogy a demokratikus berendezkedésű államok kevesebb esetben háborúznak, mint az autoriter vagy diktatórikus országok, amiből azt a következtetést vonták le, hogy a demokráciák száma fordítottan arányos az államközi konfliktusok kitörésének esélyével (Kacziba, 2017a: 34-37). A NATO liberális támogatói emellett kiemelik, hogy a bővítés nem egy külső szereplő ellen irányuló geopolitikai projekt, hanem a szövetség és a tagjelöltek kölcsönös akaratán¹⁴ alapuló demokratikus folyamat, amely egyben a Nyugat és Oroszország kapcsolatának – a korábbi, érdekszférakon alapuló felfogást meghaladó – újragondolását is jelenti (Tálas, 2008). Ez a szemlélet jelenik meg Bill Clinton volt amerikai elnök a NATO hidegháború utáni első bővítése¹⁵ kapcsán elmondott beszédében: „*Ahogy előretekintünk a 21. századra, ismételten azt mondom, hogy egy új korszakra való felkészülés kontextusában kell a NATO-n belüli tevékenységünket értelmezniünk. A célunk az, hogy egy olyan Európát építsünk, ami egységes, demokratikus, békés és biztonságos, egy olyan Európát, amiben Oroszország, Ukrajna, és más volt szovjet tagállamok csatlakoznak hozzánk, hogy egy közös ügyet valósítsunk meg; egy dinamikus új Európát partnerséggel a kereskedelemben és az együttműködésben. Ezért támogattuk a NATO bővítését és a Partnerség a Békéért programot. Szintén támogattuk az európai integráció összes erőfeszítését és az európai intézmények bővítését, hogy új demokráciákat üdvözölhessünk. És ezt fogjuk folytatni*” (Public Papers of the Presidents of the United States, 1999: 819).

A bővítés melletti realista érvelés alapvetése ettől eltérően az, hogy szervezet keleti irányú terjeszkedése az euro-atlanti közösség stratégiai érdeke. Az amerikai republikánusok és több posztoszocialista és posztszovjet ország – különösen

¹³ Az elmélet megalapozói Melvin Small, David Singer, Micheal W. Doyle és Rudolph J. Rummel voltak az 1960-1980-es években (Kacziba, 2017b: 114-115).

¹⁴ Érdeemes megjegyezni, hogy míg Grúzia esetén társadalom döntő része kezdettől fogva támogatja a NATO-csatlakozást, addig Ukrajna esetében a 2014-es válságot megelőzően egészen más volt a helyzet. Egy, a GALLUP által elkészített közvéleménykutatás szerint 2008-ban az ukrán társadalom mindössze 15%-a azonosította a NATO-t a biztonsággal, a válaszadók 43%-a ezzel szemben fenyegetésként tekintett a szervezetre. 2013-ra ugyan valamelyest változott a kérdéssel kapcsolatos közvélemény, ugyanakkor a NATO-t pozitívan értékelők aránya továbbra is alacsony maradt (biztonság: 17%; fenyegetés: 29%) (Ray – Esipova 2014).

¹⁵ Az első bővítés keretében Magyarország, Csehország és Lengyelország csatlakozott a szervezethez, 1999-ben.

Lengyelország és a balti államok – vezetői körében egyaránt népszerű felfogás egy offenzív biztonsági dilemmaként azonosítható. Az eredetileg John H. Herz által az 1950-es évek elején megalkotott definíció szerint biztonsági dilemma esetén adott szereplő saját biztonságérzete megerősítése érdekében tett lépései mások fenyegetettségpercepciójának növekedéséhez, ezáltal fegyverkezési spirál kialakulásához vezetnek. A fogalom offenzív realizmushoz köthető értelmezése ezt azzal egészíti ki, hogy a magát fenyegetve érző szereplő biztonságának megerősítése érdekében nemcsak fegyverkezik, hanem preventív támadást hajt végre, vagy ellenőrzése/uralma alá von egy adott területet (Jarvis, 1978: 167-169). E logika alapján a nyugati világ azért nem fogadhatta el a közép-kelet-európai térség katonai értelemben vett semlegességét, mert azt a jövőben újfent megerősödő Oroszország saját érdekei mentén kihasználta volna. Ezt az álláspontot képviselte például George F. Will politikai kommentátor a Washington Post hasábjain, 1996-ban: „*Ezeknek a demokráciáknak [a volt szovjet érdekszférához tartozó közép-kelet-európai országoknak] azonban van okuk tartani az orosz revansizmustól, amely az óriási katonai fölényrel megtámogatott diplomáciai megfélemlítésben ölt testet. (...) Az expanzionizmus bele van kódolva az orosz nemzeti génállományba. (...) ...nincs még egy olyan ország, amely oly könnyörtelenül terjeszkedett és oly makacsul ragaszkodott a hódításaihoz, mint Oroszország. (...) Ami a NATO-val bővülne, az Közép-Európa kilátásai két törekeny dologra, az elrettentésre és a demokráciára nézve*” (Will, 1996). Bár a bővítés melletti realista érvelés abban tagadhatatlanul különbözik a liberálistól, hogy az értékek helyett a biztonsági érdekeket helyezi előtérbe, a két narratíva a gyakorlatban kiegészíti egymást: míg az előbbi a NATO-terjeszkedés stratégiai szükségét támasztja alá, addig az utóbbi nemzetközi legitimitását hivatott biztosítani.

A NATO-bővítés legkarakánabb ellenzői jellemzően a nemzetközi kapcsolatok neorealista irányzatának képviselői, akik elsősorban arra próbálták (és próbálják) felhívni a nyugati döntéshozók figyelmét, hogy a szövetség orosz határokhoz való közeledését Oroszország fenyegetésként értelmezi, így a bővítés a nyugati-orosz kapcsolatok elmérgesedéséhez fog vezetni – a helyzet tehát Moszkva szempontjából szintén biztonsági dilemmaként értelmezhető. A bővítés legnevesebb kritikusai közé tartozik a hidegháborús feltartóztatási politika szellemi atyjának tartott George F. Kennan, aki 1997-ben a korszakbeli amerikai politika legsúlyosabb hibájának nevezte a NATO területi terjeszkedését, állítását azzal indokolva, hogy a döntés feltűzeli az orosz nacionalizmust, az orosz külpolitikát pedig nyugatellenes irányba tereli (Kennan, 1997). Az offenzív realizmus egyik legfontosabb alakja, John J. Mearsheimer 2014-es írásában fejtette ki véleményét,

miszerint a néhány hónappal korábban kirobbant ukrajnai válság a Nyugat hibája volt. Meglátása szerint csupán a liberálisok tévképzete, hogy a hidegháború vége óta a nemzetközi politikai viszonyokat az értékek, és nem a reálpolitikai számítások mozgatják. Mivel Oroszország nagyhatalmi státuszának legfontosabb pillére, egyben biztonságának legfőbb garanciája befolyási övezetének fenntartása, Mearsheimer szerint törvényszerű volt, hogy a NATO (és az Európai Unió) egyre mélyebb behatolása a posztszovjet térségbe előbb-utóbb kiváltja Moszkva ellenreakcióját (Mearsheimer, 2014). Értelmezésében tehát az Ukrajnával szembeni orosz agresszió stratégiai és biztonsági szempontok által motivált, defenzív lépés volt. Érdeemes végül említést tenni a neorealista irányzat egy másik fontos alakjáról, Stephen M. Waltról. Az államközi szövetségek létezését a közös fenyegetéssel szembeni összefogás érdekében levezető amerikai professzor szerint a NATO a Szovjetunió felbomlásakor elvesztette eredeti funkcióját, az átalakult geopolitikai környezetben pedig a demokratikus értékek megszilárdításának célkitűzésével próbálta – több-kevesebb sikerrel – legitimálni a fennmaradását. A szervezet számára ezt követően a saját, keleti irányú terjeszkedése által kiváltott agresszív orosz lépések kínáltak új lehetőséget létjogosultsága igazolására (Walt, 2014).

A fent említett neorealista interpretációk szinte teljes összhangban vannak az orosz elnök hivatalos retorikájával. Egy évvel a bukaresti NATO-csúcsot megelőzően, a müncheni biztonságpolitikai konferencián Putyin kemény kritikával illette a szervezetet: „...a NATO terjeszkedése nincs összefüggésben sem a szövetség korszerűsítésével, sem az európai biztonság garantálásával. Éppen ellenkezőleg, súlyos provokációt jelent, amely csökkenti a kölcsönös bizalom szintjét” (President of Russia, 2007). Kiemelte továbbá, hogy a szervezet megszegte a volt NATO-főtitkár, Manfred Wörner szovjet vezetésnek tett 1990-es ígérését¹⁶, miszerint a német egyesítésre adott szovjet beleegyezésért cserébe a szövetség nem fog keleti irányba terjeszkedni. Egy hónappal a Krím annektálását követően Putyin egy televízióműsorban fejtette ki, hogy félsziget elcsatolásának döntését részben Ukrajna jövőbeli NATO-csatlakozásának lehetősége motiválta: „...mindenekelőtt a Krím lakóit akarjuk támogatni, de egy bizonyos logikát is követtünk: ha nem teszünk semmit, Ukrajnát va-

¹⁶ A George Washington Egyetem Nemzetbiztonsági Archívuma által 2017-ben nyilvánosságra hozott dokumentumok alátámasztják, hogy Wörner mellett George H. W. Bush amerikai elnök, James Baker amerikai külügyminiszter, Helmut Kohl német kancellár és Hans-Dietrich Genscher német külügyminiszter is ígéretet tett Gorbacsovnak arra, hogy a NATO nem fog keleti irányba bővülni (Savranskaya – Blanton, 2017).

lamikor a jövőben behúzzák a NATO-ba. (...) ...és NATO hajók dokkolnak Szevasztopolban, az orosz haditengerészet dicsőséges városában. (...) Ha a NATO katonák feltűnnek, azonnal haderőt fognak telepíteni a területre. Egy ilyen lépés geopolitikai szempontból rendkívül érzékeny lenne számunkra, mert ebben az esetben Oroszország gyakorlatilag kiszorulna a fekete-tengeri térségből” (The Washington Post, 2014). Ugyanakkor az, hogy az elnök a beszélgetés során említést tett az egykori Orosz Birodalom részét képező Novorossziáról (Új Oroszországról), a konfliktust kizárólag az euroatlanti terjeszkedésből levezető véleményformálók érvelése ellen szól: „Szeretném önöket emlékeztetni, hogy az, amit a cári időkben Novorossziának neveztek (...) akkoriban nem volt Ukrajna része. Ezeket a területeket a szovjet kormányzat adta át Ukrajnának az 1920-as években. Miért? Ki tudja. (...) Oroszország különböző okokból elvesztette ezeket a területeket, az emberek azonban maradtak. (...) A kulcsfontosságú a garanciák biztosítása ezeknek az embereknek. A mi szerepünk az, hogy lehetővé tegyünk egy megoldást Ukrajnában, hogy biztosítsuk, hogy a garanciák léteznek” (Uo.). Azáltal, hogy az ország déli és déli nagyvárosait (Harkov, Luhanszk, Donyeck, Zaporizzsja, Dnyipro, Herszon, Mikolajiv, Odessza) magába foglaló, és jelentős orosz kisebbséggel¹⁷ rendelkező térségről geopolitikai (és nem csak történelmi) értelemben beszélt, Putyin implicit módon megkérdőjelezte Ukrajna fennhatóságát az ország területének csaknem ötven százaléka fölött, ezáltal legitimálva a kelet-ukrajnai szeparatisták törekvését. Az elnök szavaiból egy olyan, a NATO terjeszkedés biztonsági aspektusain túlmutató stratégiai vízió képe rajzolódik ki, melynek célja Ukrajna de facto kettészakítása, és az orosz ellenőrzés Novorossziára való kiterjesztése által Oroszország és a Krím, valamint Oroszország és a (de jure Moldovához tartozó) Dnyeszter-menti Köztársaság közötti közvetlen földrajzi összeköttetés megteremtése. Putyin mindezt egy olyan, az orosz nagyság és a nemzeti egység gondolataira felfűzött geopolitikai narratívába illesztette be, amelynek segítségével egyidejűleg volt képes megerősíteni a 2011-2012-ben megingott belpolitikai népszerűségét¹⁸, illetve elterelni a hazai közvélemény figyelmét a belső problémákról.

¹⁷ A 2001-es census alapján a Novorossziát alkotó ukrán közigazgatási területeken (oblasztyokban) az orosz kisebbség aránya a következő: Harkov: 25,6; Luhanszk: 39; Donyeck: 38,2; Zaporizzsja: 24,7; Dnyipro-petrovcszk: 17,6; Herszon: 14,1; Mikolajiv: 14,1; Odessza: 20,7; Krím: 58,3 % (State Statistics Committee of Ukraine, 2001).

¹⁸ A 2000-től 2008-ig tartó időszakban a putyini rendszer legitimációjának legfőbb forrása a dinamikus gazdasági fejlődés és béremelkedés volt. Ezt a tendenciát a 2008-as válság törte meg, ugyanakkor csupán átmenetileg, mivel az orosz gazdaság 2009-ben ismét dinamikus növekedésnek indult. A növekedés üteme azonban 2011-ben lelassult, a rendszer jóléti alapú legitimációja

Az európai uniós társulási szerződés dilemmája

A másik külső tényező, ami a 2000-es évek eleje óta egyre meghatározóbb szerepet játszik az orosz-ukrán viszonyrendszerben, az Európai Unió térségbeli politikája. A NATO-hoz hasonlóan az EU is több bővítési hullám keretében, fokozatosan terjesztette ki a határait keleti és déli irányba. Bár a folyamat 2013-ban, Horvátország csatlakozását követően megakadt, a 2004-es keleti bővítés¹⁹ óta az Unió kiemelten fontos külpolitikai célként kezeli a posztszovjet térség országaival való kapcsolatok fejlesztését. Ennek első eszköze a 2004-ben életre hívott európai szomszédságpolitika, amely az EU és 16²⁰ keleti és déli partnerállam kapcsolatait hivatott koordinálni. Bár az Európai Bizottság Oroszország bevonására is nyitott volt, Moszkva már 2003-ban jelezte, hogy nem kíván csatlakozni kezdeményezéshez. A döntés mindenekelőtt a kőolaj világpiaci árának emelkedése nyomán megerősödő orosz magabiztossággal magyarázható: a Kreml álláspontja szerint az orosz nagyhatalmi státusz nem volt összeegyeztethető azzal, hogy az Európai Unió Oroszországot a többi posztszovjet állammal egy kategóriába sorolja (Gretskiy et al., 2014: 376). Az Európai Unió Tanácsa 2008-ban hirdette meg, majd 2009-ben indította el a Keleti Partnerség programot, amely a laza keretrendszerként működő szomszédságpolitikától eltérően egy strukturáltabb, ambiciózusabb és földrajzilag koncentráltabb geoökonómiai projektnek tekinthető.

A Lengyelország és Svédország által elindított program célja az Unió és hat posztszovjet köztársaság – Ukrajna, Grúzia, Örményország, Fehéroroszország, Azerbajdzsán és Moldova – közötti gazdasági, politika és jogi kapcsolatok megerősítése, valamint a kelet-európai és kaukázusi térség demokratizálódásának és gazdasági modernizációjának elősegítése. Bár alapvetően regionális szintű kezdeményezés, a Keleti Partnerség bilaterális dimenzióval is rendelkezik. Ennek legfontosabb eleme az Unió és az adott partner társulási megállapodása, melynek részeként a két fél mélyreható és átfogó szabadkereskedelmi megállapodást ír alá az áruk és szolgáltatások áramlásának akadálymentesítése, valamint az eljárások

pedig egyre problémásabbá vált, ami Putyin népszerűségén is megmutatkozott: a Levada Központ által 2013-ban végzett közvélemény-kutatás során a megkérdezettek csupán 32%-a mondta azt, hogy az elnökre szavazna. A Krím annektálása után megismételt felmérésen e csoport aránya 52%-ra emelkedett (Sz. Bíró, 2019: 69-71).

¹⁹ 2004-ben Ciprus, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Szlovákia és Szlovénia csatlakoztak az Unióhoz.

²⁰ Algéria, Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Egyiptom, Grúzia, Izrael, Jordánia, Libanon, Líbia, Marokkó, Moldova, Örményország, Szíria, Palesztina, Tunézia, Ukrajna.

és normák harmonizációja érdekében (European External Action Service, 2016). Bár az Unió hivatalos álláspontja szerint nem Oroszország ellen irányul, több szakértő (pl. Gretskiy et al., 2014; Grüber-Vaszari, 2018) szerint a Keleti Partnerség az Európai Unió orosz-ukrán gázkonfliktusokra és a 2008-as orosz-grúz háborúra adott geostratégiai válaszaként is értelmezhető. A projekt geoökonomiai élet hangsúlyozó olvasatot támasztja alá többek között Catherine Ashton 2012-es beszéde, amelyben az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője egyértelművé tette, hogy a Keleti Partnerségnek politikai céljai is vannak: „...politikai reformokra, változásra, fejlődésre van szükség ahhoz, hogy az emberek számára erős és mély demokráciát teremtünk, ami nem csupán a megnyert választásokon alapul, hanem olyan reformokon, amelyek a demokrácia, a szabadság, az emberi jogok és a jogállamiság bívét erősítik. (...) Világossá tettük az ukrán kormány számára, hogy a nemzetközi normák alapján a Julia Timosenkoval való bánásmód²¹ nem volt megfelelő, és felszólítottuk Ukrajnát arra, hogy (...) a nemzetközi igazságszolgáltatás alkalmazásával orvosolja ezt” (Ashton, 2012).

Az Európai Unióval kapcsolatos orosz percepció 2004 után alakult át: a politikusok és szakértők körében az ukrainai „narancsos forradalom” hatására terjedt el, majd a Keleti Partnerség elindítását követően szilárdult meg az értelmezés, miszerint az EU keleti aktivitása valójában Oroszország elszigetelésére irányul (Bildt, 2015). Szergej Lavrov külügyminiszter például a 2009. márciusi Brüsszeli Fórumon azzal vádolta meg az Uniót, hogy a posztszovjet térséget saját érdekszférájává alakítja, gazdasági befolyását pedig politikai érdekérvényesítésre használja: „*Azzal vádolnak minket, hogy befolyási övezetet akarunk építeni. Mi az a Keleti Partnerség? Egy befolyási övezet, amely magába foglalja az önök számára oly fontos Fehéroroszországot? És aztán kedves barátom [a cseh külügyminiszter, Karel Schwarzenberg] nyilvánosan kijelenti, hogy amennyiben Fehéroroszország elismeri Oszétiát, elfelejtheti a Keleti Partnerséget. Ez fenyegetés, zsarolás, vagy csak a demokrácia működése?*” (Lavrovot idézi: Samokhvalov, 2017: 216). Lavrov szavai egyértelműen azt tükrözik, hogy 2009-re az orosz geopolitikai diskurzus integráns részévé vált a meggyőződés, miszerint az EU gazdasági befolyásra és az uniós normák exportálására épülő „puha ereje” olyan tényező, amely komoly fenyegetést jelent Oroszország nagyhatalmi pozíciójára nézve. Részben ezzel magyarázható, hogy Putyin harmadik elnökségének (2012-2018) egyik legfontosabb célkitűzése a szovjet térség Moszkva irányította újjászervezése lett. (Sz. Bíró, 2019: 74). Oroszország és a

²¹ Ashton itt arra célzott, hogy a korábbi ukrán miniszterelnököt 2011-ben politikai okokból ítélték börtönbüntetésre.

„közel-külföld” gazdasági integrációjának magasabb szintre emelését szolgálta a 2010-ben megalakult, Oroszországot, Fehéroroszországot és Kazahsztánt tömörítő Eurázsiai Vámunió; a 2012 óta működő Közös Gazdasági Térség; valamint a 2015-ben megalapított, Örményországgal és Kirgizisztánnal kibővült Eurázsiai Gazdasági Unió (Weitz, 2014: 33-35).

Stratégiai szempontból az eurázsiai projekt elsődleges célja az Oroszország és a posztszovjet periféria közötti aszimmetrikus gazdasági függőségen alapuló kapcsolatrendszer megszüldése és állandósítása, ezáltal a tagok alternatív integrációkhoz való csatlakozásának akadályozása (Vigóczki, 2016: 7). Mivel a Keleti Partnerség és az Eurázsiai Gazdasági Unió célterülete döntően megegyezik, a két geoökonómiai projekt egyidejű létezése egy olyan zéró-összegű játszmát eredményezett az Európai Unió és Oroszország között, melynek tétje a posztszovjet tér feletti gazdasági és politikai befolyás (Casier, 2016: 21). A stratégiai érdekelentétek mellett a nyugati és a keleti integráció közötti átjárás legfőbb akadályát a két fél gazdasági fejlettsége közötti markáns szakadék jelenti: a külkereskedelmi korlátok teljes lebontása a versenyképesség terén egyértelmű előnyt élvező nyugat-európai nagyvállalatok dominanciáját és az orosz kereskedelmi pozíció gyengülését eredményezné a célpiacokon (Vaszari, 2018: 99). Ebből következően Moszkvának alapvető gazdasági érdeke fűződik az EU és a keleti partnerállamok közötti szabadkereskedelmi egyezmények megkötéséhez. A geoökonómiai rivalizálás epicentrumává geopolitikai és gazdasági jelentősége okán Ukrajna vált, amely az Oroszországtól való függését az EU-val való kapcsolatainak erősítésével igyekezett ellensúlyozni. Putyin számára a vörös vonalat a társulási és szabadkereskedelmi megállapodás aláírása jelentette, amelyre a tervek szerint 2013. november 28-án, az Európai Unió és a keleti partnerek vilniusi csúcstalálkozóján került volna sor. Ennek megakadályozása érdekében Moszkva 2013 júniusától a „mézesmadzag” és a „virgács” kombinált alkalmazásával gyakorolt nyomást az ukrán politikai vezetésre: egyrészt 15 milliárd dollár értékű hitelt, valamint a gáz árának jelentős csökkentését ígérte, másrészt szankciókkal sújtotta az Oroszországba irányuló ukrán exportot (Toal, 2017: 211-212). A nyomásgyakorlás hatásosnak bizonyult, Viktor Janukovics a vilniusi csúcson nem írta alá a szerződést.

Záró gondolatok

Janukovics döntése ellen tiltakozva több százezer Európa-párti ukrán vonult ki Kijev főterére. A tüntetés hamarosan általános felkeléssé duzzadt, majd a brutális állami fellépést követően polgárháborús helyzetbe torkollott. Miután nyilván-

valóvá vált, hogy ukrán szövetségese képtelen kezelni a helyzetet, Putyin taktikát váltott, az orosz stratégia homlokterébe a gazdasági nyomásgyakorlás helyett a hibrid hadviselés került. A „Novorosszia-projekt” első felvonása 2014 márciusában a Krím-félsziget elcsatolása volt, ezt követte a kelet-ukrajnai szeparatisták kormányerőkkel szembeni harcának aktív támogatása. Habár viszonylag hamar világossá vált, hogy a nyugati gazdasági szankciókban testet öltő nemzetközi nyomás, valamint az orosz gazdaság korlátozott teherbíró képessége miatt Putyin nem tudja megvalósítani 2014 áprilisában körvonalazott vízióját, a háború elhúzódott, és kisebb intenzitással ugyan, de a mai napig tart.

A tanulmányban arra kívántam rámutatni, hogy a konfliktus kirobbanásában katonai, földrajzi, politikai, gazdasági és demográfiai tényezők egyaránt szerepet játszottak. Kézenfekvő a kérdés, hogy a háború az említett elemek beágyazottsága miatt a történelemben volt kódolva, vagy megfontoltabb és felelősségteljesebb politikával elkerülhető lett volna. A kérdés kapcsán kibontakozott tudományos és közéleti diskussziót két markánsan eltérő, az egyik fél felelősségét relativizáló, a másikat felnagyító politikai narratíva uralja. Az első szerint az Európai Unió és a NATO a hagyományos geopolitikai gondolkodást meghaladó, posztmodern képződmények, melyek fokozatos bővülése a nemzetközi jogra és a demokratikus értékekre alapuló, békésebb világ létrejöttét szolgálja. Ennek megvalósulását fenyegeti a 19-20. századi mentalitást képviselő putyini Oroszország, amely agresszív eszközökkel igyekszik fenntartani saját érdekszféráját. A másik narratíva kiindulópontja ezzel szemben, hogy a reálpolitika kora korántsem ért véget a bipoláris rendszer összeomlásával. Az EU és a NATO keleti irányú terjeszkedése ebben az értelmezésben egy geopolitikai érdekek által motivált stratégia része, amely az ukrán válság elsődleges kiváltó okaként azonosítható. A narratíva képviselői szemében a nyugati demokráciaexport globális fenyegetés, az extraterritoriális fennhatósággal rendelkező nagyhatalmak közötti egyensúly pedig a nemzetközi béke és stabilitás garanciája.

Meggyőződésem szerint az igazság a két interpretáció között keresendő. A nyugati politikusok éles kritikája a nemzetközi jogot kiforgató²², agresszív orosz

²² A hivatalos orosz álláspont szerint a Krím Oroszországhoz való csatlakozása a nemzetközi jognak megfelelően történt, mivel a Krími Autonóm Köztársaság először deklarálta a függetlenségét, majd népszavazás útján egyesült Oroszországgal – a csatlakozással tehát az ENSZ alapszabályában is szereplő „népek önrendelkezési joga” érvényesült. A Kreml ennek kapcsán precedensként hivatkozik arra, hogy a nyugati államok többsége elismerte Koszovó szintén egyoldalúan deklarált függetlenségét 2008-ban. Az a tény ugyanakkor, hogy a krími népszavazást

külpolitikával szemben indokolt, és megalapozott; képmutatás vagy önámítás ugyanakkor a részükről, ha tagadják, hogy a NATO és az EU politikája szintén hozzájárult a válság kirobbanásához. A 2014-et megelőző időszakban Putyin több alkalommal is világossá tette, hogy az orosz befolyási övezet fenntartása érdekében kész katonai eszközöket is alkalmazni. A nyugati döntéshozók ennek ellenére kitartottak az Ukrajna integrálására irányuló stratégia mellett, a liberális értékrendbe vetett hitüket azonban látványosan beárazta, hogy az orosz agressziót követően, a gazdasági szankciók alkalmazásán túl sem a NATO, sem az EU nem tett komolyabb lépéseket Ukrajna védelme érdekében. A nyugati hatalmak visszafogott magatartása annak fényében persze érthető, hogy az Oroszországgal való konfliktus felvállalása nagymértékben növelné a háborús eszkaláció esélyét, az ugyanakkor kevésbé világos, hogy ennek tudatában 2014 előtt miért követtek olyan politikát, melynek konzekvens folytatása a konfliktus vállalása lett volna. A következtelen nyugati stratégia, valamint a saját befolyási övezet és nagyhatalmi státusz fenntartására irányuló orosz akarat ütközése nyomán kibontakozó „új hidegháború” egyértelmű vesztese az ukrán társadalom: mivel az ország teljes jogú NATO- és EU-tagsága hat évvel a krími válság után is legfeljebb távoli lehetőség, Ukrajna a belátható jövőben Oroszország és a Nyugat biztonsági dilemmájának a foglya marad.

Irodalomjegyzék

- Ashton, Catherine (2012): Remarks by the High Representative Catherine Ashton at the end of the Ministerial Meeting of Visegrad countries, Eastern Partnership countries and the EU. *Delegation of the European Union to Turkey*, utolsó hozzáférés: 2020. 08. 08.
- Bayer József (2010): A globalizáció és a 21. század geopolitikai kihívásai. *Geopolitika a 21. században*, I (1): 1-24.
- Berneking Ágnes (2010): Geopolitics and/or Geoeconomics. The Interrelations between the World Economy and World Politics in the 21st Century. *Geopolitics in the 21st century*, 1(1): 29-62.
- Bildt, Carl (2015): Russia, EU and Eastern Partnership. *European Council on Foreign Relations*, utolsó hozzáférés: 2020. 08. 07.

megelőzően orosz különleges egységek szállták meg a félszigetet (amit 2015-ben Putyin is elismert) aláássa a folyamat jogi tisztaságát.

- Brubaker, Rogers (1996): *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558764>.
- Brzezinski, Zbigniew (2017): *A nagy sakkjábla*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Casier, Tom (2016): Why the EU-Russia Strategic Partnership Could Not Prevent a Confrontation Over Ukraine. In: Nitoiu, Cristian: *Avoiding a New 'Cold War' The Future of EU-Russia Relations in the Context of the Ukraine Crisis*. LSE, DEAS.
- Cohen, Saul Bernard (2015): *Geopolitics The Geography of International Relations*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Davutoğlu, Ahmet (2016): *Stratégiai mélység*. Antall József Tudásközpont. Budapest.
- Dragneva, Rilka – Wolczuk, Kataryna (2015): *Ukraine Between the EU and Russia: The Integration Challenge*. Palgrave Macmillan, New York. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137516268>.
- European External Action Service* (2016): Eastern Partnership. Utolsó hozzáférés: 2019. 12. 19.
- Flint, Colin (2006): *Introduction to Geopolitics*. Routledge, Abingdon. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203503768>.
- Gretskiy, Igor – Treshchenkov, Evgeny – Golubev, Konstantin (2018): Russia's perceptions and misperceptions of the EU Eastern Partnership. *Communist and Post-Communist Studies* 47 (2014): 375-383.
- Grúber Károly – Vaszari Tamás (2018): A keleti partnerség helyzete, avagy dilemmák az EU és Oroszország közötti geopolitikai és geogazdasági térben. *Külgügyi Szemle*, 2018. tél: 3-26.
- Gyurgyák János (2018): *Európa alkonya?* Osiris Kiadó, Budapest.
- Henderson, James (2016): *Does Russia Has a Potent Gas Weapon?* In: The Palgrave Handbook of the International Political Economy of Energy. Palgrave Macmillan, London. DOI: https://doi.org/10.1057/978-1-137-55631-8_19.
- International Energy Agency* (2019): Energy security. Utolsó hozzáférés: 2019. 11. 28.
- Jarvis, Robert (1978): Cooperation under the security dilemma. *World Politics*, 30(2): 167-214. DOI: <https://doi.org/10.2307/2009958>.
- Kacziba Péter (2017a): *A nemzetközi válságkezelés békeépítő koncepciója és ciprusi alkalmazásának tanulságai*. Doktori értekezés, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs: 34-37.
- Kacziba Péter (2017b): A békeépítés elméleti és kivitelezési vázlata. *Hadtudományi Szemle*, 10(2): 105-125.

- Karácsonyi Dávid (2018): Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32(4): 54-83. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.32.4.3096>.
- Kennan, George F. (1997): A Fateful Error. *New York Times* Feb. 5, 1997. Utolsó hozzáférés: 2019. 12. 01.
- Kholod, N – Evans, M – Denysenko, A – Roshchanka, V (2018): *Improving Ukraine's Energy Security: the Role of Energy Efficiency*. US Department of Energy. Washington. DOI: <https://doi.org/10.2172/1566786>.
- Luttwak, Edward (1990): From Geopolitics to Geoeconomics. *The National Interest*, No. 20, 1990.
- Mearsheimer, John J. (2014): Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*, September/October 2014, utolsó hozzáférés: 2019. 12. 03.
- Naftogaz Europe* (2017): Natural Gas Supplies to Ukraine 2008-2016. Utolsó hozzáférés: 2020. 02. 21.
- North Atlantic Treaty Organisation* (1995): Study on NATO Enlargement. Utolsó hozzáférés: 2020. 04. 01.
- North-Atlantic Treaty Organization* (2008): Bucharest Summit Declaration Utolsó hozzáférés: 2019. 11. 28.
- Ó Tuathail, Gearóid (1996): *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Routledge, London.
- Plokhly, Serhii (2015): *The Gates of Europe*. Basic Books, New York.
- President of Russia* (2007): Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy. Utolsó hozzáférés: 2019. 12. 04.
- Public Papers of the Presidents of the United States (1999): *William J. Clinton 1998. Book I – January 1 to June 30 1998*. United States Government Printing Office. Washington. DOI: nincs.
- Samokhvalov, Vsevolod (2017): *Russian-European Reactions in the Balkans and Black Sea Region*. Palgrave Macmillan, Cham. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-52078-0>.
- Savranskaya, Svetlana – Blanton, Tom (2017): NATO expansion: What Gorbachev heard. *National Security Archives*. Utolsó hozzáférés: 2019. 12. 04.
- State Statistics Committee of Ukraine* (2001): About number and composition population of UKRAINE by data All-Ukrainian population census'2001 data. Utolsó hozzáférés: 2019. 12. 05.)
- State Statistics Service of Ukraine* (2018): Total primary energy supply for 2007 – 2018. Utolsó hozzáférés: 2020. 02. 29.
- Sz. Bíró Zoltán (2019): *Putyin Oroszországa*. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- Ray, Julie – Esipova, Neli (2014): Before Crisis, Ukrainians More Likely to See NATO as a Threat. *GALLUP*, utolsó hozzáférés: 2019. 11. 29.

- Tálas Péter (2008): A NATO bukaresti csúcstalálkozója. *ZMNE Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések*, 2008/3.
- The Washington Post* (2014): Transcript: Vladimir Putin's April 17 Q&A. Utolsó hozzáférés: 2019. 12. 06.
- Toal, Gerard (2017): *Near Abroad: Putin, the West and the Contest for Ukraine and the Caucasus*. Oxford University Press, New York.
- Vaszari Tamás (2018): *Oroszország geogazdasági és geopolitikai dilemmái a XXI. század elején, valamint ezek történelmi előzményei*. Doktori értekezés, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Vigóczki Máté (2016): Eurázsiai Gazdasági Unió: Szovjetunió 2.0 vagy Európai Unió 2.0? *KKI Elemzések* E-2016/20.
- Walt, Stephen M (2014): NATO Owes Putin a Big Thank-You. *Foreign Policy*, utolsó hozzáférés: 2019. 12. 03.
- Weitz, Richard (2014): The Customs Union and Eurasian Union: A Primer. In: Frederick, S. Star – Cornell, Svante E. (eds.): *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Will, George F. (1996): Eastward Ho – And Soon. *Washington Post*, June 13, 1996. Utolsó hozzáférés: 2020. 03. 30.
- Zigar, Mihail (2016): *Putyin Metamorfózisa*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Abstract

The Geo-political and Geo-economic Antecedents of the Crimean Crisis

The paper analyses the relations between Russia and Ukraine over the period between the dissolution of the Soviet Union and the annexation of the Crimean Peninsula, with the aim of identifying and scrutinising the major antecedents and causes of the 2014 crisis. As the factors of territorial domination and economic influence heavily affect the bilateral relations of the two states, the study approaches the topic from a geopolitical and geoeconomic perspective. The first chapter of the study briefly outlines the theoretical framework. The second chapter analyses the geopolitical aspects of the Russian-Ukrainian relations in the eight-year-long period following the collapse of the USSR. The third section examines the economic dimension of the topic from a geoeconomic point of view. The fourth chapter uses the methodological approach of critical geopolitics in order to identify and analyse three discourses interpreting the question of NATO-enlargement. The fifth section examines Ukraine's dilemma of signing the European Association Agreement, and points out, that by 2010, the country became the epicentre of the rivalry between two geoeconomic projects: the Eurasian integration and the Eastern Partnership of the European Union.

Keynotes: *Russia; Ukraine; NATO; EU; asymmetric interdependence; geostrategy*